

Osmanlı Tarihine Yaklaşmak¹

Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources. Suraiya Faroqhi. x+ 262 sayfa, resimler, bibliyografya, endeks. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Kaan DURUKAN*

İnsan ve toplum bilimlerinde, ortaya atılan bir kuram, bir iddia ya da soru bazen muhtelif tartışmacıların katılımıyla iyiden iyiye dallanıp budaklanır ve çağımızın *lingua franca*'sı olan İngilizce'de tabir edildiği biçimiyle bir *debate* niteliğini kazanır. Arada, genellikle alanın kıdemlilerinden biri, yaygın olarak bir makaleyle, nadiren de bir kitapla katedilen yolu özetlemeye çalışır, değişik kaynaklardan gelen katkıları gözönüne alarak, en basit biçimiyle ifade edersek, “neredeyiz” sorusuna cevap arar. Bazen pek de hoş karşılanmayan kıdemlin önemi şu noktada ortaya çıkar: söz konusu bilim adamı, kariyeri boyunca, kendinden sonraki kuşakların şöyle böyle hatırladığı (unutulmuş/unutturulmuş) ve çok zaman da başkalarının yargılarına güvenerek değerlendirdiği kişileri, dönemleri, tartışmaları ilk elden gözlemlemiştir; bu yüzden, onun da kendine göre sınırları olmakla birlikte, nisbi avantajları da gözardı edilemez.

Osmanlı araştırmalarında, yukarıda sözünü ettiğim tarz çalışmalar oldukça az sayıdadır. Bu eksikliğin sebebi bir yandan tarihi henüz yüzyılı bile bulmayan “genç” bir alanın kendine özgü yapısıdır: bir Ortaçağ medeniyeti olarak yola çıkan, ama benzerlerinin çoğunun tersine –belki bu açıdan Habsburglar ve Romanovlarla karşılaştırılabilir bir şekilde– yirminci yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdüren bir

* Wisconsin Üniversitesi-Madison, Tarih Bölümü ve İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü.

¹ Söz konusu esere dikkatimi Profesör Kemal Karpat çekti. Kapsamı çok geniş olan bu yapıtı, herhangi bir bölümüne haksızlık yapmadığımı umarak ve mümkün mertebe kısa ve net olmaya çaba sarfederek tanıtıyorum.

imparatorluktan söz ediyoruz ve hatırlayalım ki, Bizans çalışmaları onyedinci yüzyılda başladığı için kaynaklarının neredeyse tümü basılı halde. Diğer yandan, kabul etmek gerekir ki, Osmanlı uzmanları tarihin kendisiyle, tarihin nasıl yazıldığından çok daha fazla ilgili. Alanın “hocalarından” Suraiya Faroqhi, tanıtmaya çalışacağım çok yakın tarihli eserinde bu baskın eğilimin dışına çıkıyor ve “neredeyiz” sorusuna olduğu kadar “buradan nereye gidebiliriz” sorusuna da ilgi gösteriyor.

Faroqhi'nin kitabının en önemli katkılarından biri, Osmanlı çalışmalarının “temel çelişkisi” olan birinci el kaynak, teorik yaklaşım ikileminin – ki, yalnızca bu alana özgü olmadığı ma'lumdur – aşılmaz bir sorun olmadığını savunması. Tabii, bu nokta çok kişi tarafından savunuluyor, ancak adı geçen tarihçinin bu inancını eserleriyle kanıtlamış olması onu çok daha ikna edici kılıyor. Faroqhi, belge fetişizmine karşı çıkarak, eldeki materyalin çok boyutlu bir değerlendirmeyle, tarihsel çerçeveye oturtulması gerektiğini belirtiyor (karşı çıktığı ve çok defa gözden kaçan bir diğer takıntı da dil fetişizmi: yazar, pekçok dilde beş on kelime edebilmek yerine özel ilgi alanına göre belirlenecek birkaç dile hakim olmanın önemine inanıyor ve incelenen kültürün içine nüfuz etme imkanını verecek olan “kültürel okur-yazarlık” kavramının altını çiziyor); yeri geldikçe, üretim tarzı tartışmalarına, Dünya Sistemi anlayışına, hatta birincil kaynağı da, ikincil kaynağı da “söylem” olarak değerlendirip farklılıklarını reddeden postmodernist eleştiriye referans veriyor. Tarihçilerin araştırmalarının niteliğini arttırmak adına karşılaştırmalı edebiyatçılar, sanat tarihçileri ve ilgileri daha yakın zaman dilimlerine yönelik olmasına rağmen, antropologlarla bilgi alış-verişine, diyaloga girmesinin önemini gösteriyor. Yine de, Faroqhi'ye göre, Osmanlı araştırmalarının teoriye ilişkin ana sorunu kendi paradigmasını yaratamamış olmak; bu yüzden, alan başka paradigmalardan hükümlerini alıyor. Teoriden hareketle bir *problématique* tanımlamanın diğer kötü tarafı da, araştırmacının tercihinin çağdaş koşullar ve bunun yanı sıra, politik yakınlıklar saikiyle belirleniyor olması.²

İki uç yaklaşım arasındaki dengeli konumuna rağmen, Faroqhi yine de başlangıç noktası olarak birincil kaynakları önemsiyor. Şüphesiz, filolojik altyapıdan ve arşiv malzemesinin doğasından kaynaklanan güçlükler, ikincil kaynakları ilk bakışta daha cazip kılıyor; ancak, bu tip okumalar tarihçinin kafasında yanlış-doğru bir takım önyargılar da doğuruyor. Bu tercihi ifade ederken, Faroqhi birincil kaynakların hatasız, objektif olduğunu savunmuyor: onlarda da pek çok sebebe bağlı yanlışlıklar, tutarsızlıklar bulmak olası. Diğer yandan, Osmanlı arşivlerinin bütün boyutlarını da anlamış değiliz: Faroqhi'nin örnek sorularını ele alalım, acaba hangi tahrir defterleri bir öncekinin aynen ya da küçük değişikliklerle tekrarı? Ömer Lütfi Barkan'ı yadederek

2 Faroqhi'nin Ermeni soykırımı iddiaları veya Türkiye'de laiklik tartışmalarında taraf olan Amerikalı bilim adamları örneği özellikle ilginçti.

sorarsak, yalnızca erkek nüfusu, onu da bir ölçüde görebildiğimize göre, ailenin boyutunu tespit için hangi katsayıya başvurmalıyız? *Avarız*'in ne olduğunu aşağı yukarı biliyoruz, ama *avarızhane* tam olarak ne? Üçüncü olarak, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Halil İnalçık, Carter Findley gibi az sayıdaki uzmanın ilgisini çekmiş bir konuya dikkatimizi yöneltiyor Faroqhi: belge kim tarafından, hangi koşullar altında, hangi amaca ma'tuf olarak üretiliyor? Örneğin, Ortadoğu uygarlıklarının *nasihatname* geleneği (başka coğrafyalarda, başka isimlerle olduğunu belirtelim) Osmanlı versiyonunda zaman zaman devletin durumunu olduğundan kötü gösterip siyasi rakipleri bertaraf etmeye yönelik olarak işleyen bir mekanizma şeklini alabiliyor.

Faroqhi'nin ele aldığı ikinci ana tema, "Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya tarihindeki yerini tespit-etmek"³ şeklinde tarif edebileceğimiz, son yıllarda Amerika ve Kanada'daki Osmanlı tarihçilerini de meşgul etmeye başlayan, karşılaştırmalı çalışmalar yoluyla Osmanlı'yı bir bağlama oturtma çabası. Osmanlı tarihinin bir ölçüde, sömürge geçmişi yaşamamış olmasından, başka bir deyişle İngilizce, Fransızca türü bir emperyal dile vakıf olmamaktan dolayı nev'i şahsına münhasır bir havası/*sui generism*'i olduğu bilinen bir gerçek; bunun yanında, disiplinin kuruluş aşamasının "biz bize benzeriz" şiarını bayrak edinmiş Cumhuriyet'in ilk dönemleriyle kronolojik olarak örtüşmesi bu havaya daha bir kesafet kazandırıyor: Görüldüğü gibi, o yılların "savunmacı" tavrı, ekonomideki "milli iktisat", toplumsal hayattaki *tesanüd*/dayanışma ile sınırlı kalmıyor, tarihyazımına da yansıyor.

Faroqhi, öncelikle Mehmed Fuat Köprülü'nün ayak izlerinin takip edilerek, Osmanlı üzerindeki, özellikle kurumsal bazlı Bizans etkisinin reddine karşı çıkıyor. Osmanlı devlet felsefesinin biçimlenmesinde, İslam, Orta Asya kökenli töre ve Selçuklu bağlantısıyla nakledilen İran devlet geleneğinin yanında, Bizans'ın da dikkate değer bir ağırlığı olduğunu belirtiyor.

Faroqhi'ye göre, Fernand Braudel, Geoffrey Parker gibi mahdud sayıdaki kişinin

3 Bu ifade Virginia Aksan'ındır.

Approaching Ottoman History

AN INTRODUCTION TO THE SOURCES

SURAIYA FAROQHI
Leopoldina University

CAMBRIDGE
UNIVERSITY PRESS

dışında, Avrupa tarihçilerinin yüzyıllar boyunca kıta coğrafyasında varolmuş, pek çok değişik biçimde (mutlaka “istilacı” kimliğiyle değil) Avrupa’nın oluşum sürecini etkilemiş bir uygarlık karşısındaki kayıtsızlıkları şaşırtıcı. Faroqhi, daha çok bilinen Fransa, İngiltere, İtalyan şehir devletleri gibi örneklerin yanına, Hollanda, İspanya ve Rusya gibi Osmanlı’yla yoğun teması olan devletleri ekliyor.⁴

Dikkat çekilen bir başka bağıntı da Asya: Faroqhi, onaltıncı yüzyıldan itibaren sürekli mücadele halinde olunan İran’ı, Orta Asya’yı, daha ziyade ticaret yoluyla da olsa tanışılan Çin’i, ancak ondokuzuncu yüzyılda farkına varılan (bu, karşı taraf için de geçerli) Japonya’yı ele almak gereğine işaret ediyor. Osmanlı İmparatorluğu’nun Kızıldeniz ve Hint Denizi’ndeki faaliyetleri düşünüldüğünde,⁵ Hindistan’a da özel bir önem atfetmek gerekiyor.⁶ Belirteyim ki, edindiğim izlenime göre yazar, özellikle *Subaltern Studies*’in getirdiği post-kolonyal eleştiriyi göz önüne alarak Hintli tarihçilerle işbirliğini önemsiyor, ancak umarız bu işbirliği, kendisinin de daha önce değindiği gibi, özel tarihsel şartların bir kenara bırakıldığı bir “paradigma taşıma” şeklini almaz. İşbirliğinin önündeki bir engel de, Osmanlı tarihçilerinin sıkı sıkıya Osmanlı arşivlerine bağlı kalması ve tarafların birbirinin tarihine büyük ölçüde yabancı olması.

Faroqhi’nin üçüncü büyük katkısı, Osmanlı tarihinin “kaynaklarını” özetleme yolunda gösterdiği müthiş çaba. Kendisi bir yandan Türkiye içindeki arşivleri, eskiden Osmanlı hükümlerinde olan ülkelerdeki arşivleri (Saraybosna, Sofya, Kahire, Şam), bu hakimiyet alanı dışında kalan ülkelerdeki arşivleri (Fransa’da Marsilya, Paris, Nantes; Hollanda’da Lahey; İngiltere’de Londra, Oxford; İtalya’da Venedik, Vatikan; İspanya’da Simancas; Portekiz’de Torre do Tombo; Avusturya’da Viyana; Hırvatistan’da Dubrovnik) ihtiva ettikleri malzemeyi değerlendirerek araştırmacıya sunuyor ve bu sayede, Türkiye’deki belli başlı birkaç merkezle sınırlanmış olan alanı misliyle genişletiyor; diğer yandan, seyahatnameler (elçilik, hac, esaret, ticaret, misyoner kayıtları gibi çeşitlilik gösterir, Yérasimos, 1991) evliya tarihleri, aile tarihleri, otobiyografiler (Mimar Sinan, Feyzullah Efendi, Mithat Paşa) tarzı ilgi görmemiş, dolayısıyla incelenmemiş kaynaklara dikkat çekiyor; dönüyor, belli başlı mesleki toplantıları listeleyip devlet mercilerinden araştırma izni almak gibi son derece pratik konulara değiniyor.

İkincil kaynaklar anlamında, bence Faroqhi’nin üç boyutlu bir katkısı var. İlk olarak, alanın klasikleri olan ve bu yüzden de genç kuşaklarca ancak “tahrirci”, “teşkilatçı”, “gazacı” gibi basmakalıp sıfatlarla tanınan -burada ara kuşakların etkisini de unutmamak lazım- Köprülü, Uzunçarşılı, Barkan, Wittek gibi kurucuları gündeme

4 Mesela Andrew Hess’in “sınırı” hâlâ “unutulmuş” durumda. Bkz. Hess, 1978.

5 Bir istisna: Özbaran, 1994.

6 Bir başka istisna: Özcan, 1997.

getiriyor. İkinci planda, referans verdiği Fransızca, Almanca eserlerle ve doğal olarak bu eserlerin yaratıcılarıyla, gitgide daha “Amerikanize” bir görünüme bürünmeye başlayan Osmanlı çalışmalarına gözardı edilemeyecek Avrupa mirasını hatırlatıyor. Üçüncü önemli nokta da, Faroqi’nin alanımızda az rastlanır şekilde kısa kitap tanıtları/*bibliographical essay*’ler yazarak, hem bazı önemli eserlerin varlığını haber vermesi, hem de içeriklerine özet de olsa değinerek okuyucuyu fikir sahibi kılması. Kitabının bibliyografyasına eklediği “başvuru eserleri” kısmı da başka bir değerli katkı.

Sonuç olarak şu söylenebilir: Profesör Faroqi’nin kitabı niteliği, çok çeşitli kaynakları toparlayıcı özelliği, tümünü cevaplamasa da ortaya attığı soruları ve bilebildiğim kadarıyla, kırk yılı aşkın süredir bir alana vakfedilmiş mesainin birikimini yansıtmaya hasebiyle önemli, en kısa zamanda Türkçe’ye kazandırılması gereken bir eserdir. Aynı zamanda, yayın tarihi dikkate alındığında, büyük bir heyecanla ortaya atılmasına rağmen, gerek Türkiye’de, gerekse dış dünyada yeterince ses getirmeyen “Osmanlı’nın 700. yılı Kutlamaları”ndan elimize kalan somut bir kazanıdır. (Yeri gelmişken iki noktayı belirtelim: bu yargı, Cumhuriyet’in 75. yılı için de geçerlidir; ikincisi, “Osmanlı tarihini öğrenmek”le “Osmanlılık” arasında büyük fark vardır.) Bir umudum da, başka tarihçilerin Faroqi’nin dediklerine hak vererek, ekleyerek, yerine göre eleştiri getirerek, ama bir şekilde tartışmaya katılarak alanın dününü, bugününü ve tabii geleceğini ciddi bir değerlendirmeye tabi tutmalarıdır.

KAYNAKLAR

- Hess, Andrew (1978) *The Forgotten Frontier, A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, Chicago: Chicago University Press.
- Özbaran, Salih (1994) *The Ottoman Response to European Expansion, Studies on Ottoman Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century*. İstanbul: İSİS.
- Özcan, Azmi (1997) *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924*. Leiden: E. J. Brill.
- Yérasimos, Stéphane (1991) *Les voyageurs dans l’empire ottoman (XIVe-XVIe siècles), Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

[Ankara yakınlarında İstanos'da]

... Bu esnada içeri giren biri, nahiye müdürüne kısaca birşeyler anlattı. Müdür odadan çıktı, Ermeni papaz dışında, ziyaretçilerin geri kalanı da onu izledi.

“Türklerle aranız nasıl?” diye sordum.

“Gayet iyi,” karşılığını verdi yaşlı adam, cüppesine burnunu silerek.

Anlaşılan mendil, Türkiye'nin bu bölgesine yabancı bir nesneydi. “Burada,” diye ekledi, “nüfusun yarısı Ermeni, yarısı Türk'tür; bu çok şey fark ettiriyor.

Müslümanların, Hıristiyanlardan sayıca fazla olduğu diğer köylerde, Hıristiyanlar zaman zaman eziyet çekmekte.”

“Eziyetten kastınız nedir? İşkence mi ediliyor onlara?”

“Yo, asla” diye yanıtladı papaz, “ama bir Türk, bir Ermeni'ye vursa, Ermeni de ona aynı şekilde karşılık verse civardaki bütün Türkler Hıristiyan adamın tepesine binerler. Hıristiyan adam tutup onları nahiye müdürüne şikayet etse, Türk, Ermeni'nin kendisine itoğlu it dediğini söyleyecek şahitler getirir.

Hıristiyan'ın ifadesi delil kabul edilmez.

Ama artık her şey eskisinden daha iyi. Biz de buradaki Müslümanlarla iyi geçiniyoruz.

Fred Burnaby, *At Sirtında Anadolu*,
Çev: Fatma Taşkent, İletişim Yayınları,
İstanbul, 1999, s. 95-96.